

Šlosar, Dušan

Adjektivní kompozita skladu A-K-S

In: Šlosar, Dušan. *Česká kompozita diachronně*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1999, pp. 53-55

ISBN 8021020717

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123020>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

10. Adjektivní kompozita skladu A-K-S

Je to nesporně jeden z nejpůvodnějších typů kompozit s funkcí bahuvrihi, tzn. vyjadřovat vlastnost vyznačování se rysem pojmenovaným oběma základy vstupujícími do kompozita. Jeho rozšíření v praslovanštině dosvědčují útvary společné více slovanským jazykům, jako české *černovlasý*, rus. *черно-волосый*, slovin. *črnolas*; české *černooký*, rus. *черноокий*, slovin. *črnook*; české *křivonohý*, rus. *кривоногий*, slovin. *krivonog*; české *zlatovlasý*, rus. *золотоволосый*, slovin. *zlatolas*. Patrně už v praslovanské době se v tomto typu začal uplatňovat také postup kompozičně-derivační, jak ukazují společné formace jako čes. *dobrovolný*, rus. *добровольный*, slovin. *dobrovoljen*, nebo čes. *suchopárny*, slovin. *suhoparen*, rus. však *сухопарый*...

Tento typ adjektivních kompozit byl patrně také východiskem pro vznik substantivních kompozit stejného skladu komponentů (**zolt-o-golv-ъ*), viz kap. 5.

Ve staré češtině představovala tato adjektivní kompozita už velmi početně zastoupený typ. Svědčí o tom početný repertoár předních členů jako *bělo-*, *cuzo-*, *dlúho-*, *dobro-*, *draho-*, *holo-*, *jino-*, *křivo-*, *lehko-*, *malo-*, *milo-*, *novo-*, *ostro-*, *pravo-*, *prasto-*, *prvo-*, *rovno-*, *slepo-*, *staro-*, *sucho-*, *svato-*, *tvrd-*, *veliko-*, *vysoko-*, *zlato-*, *zlo-* ... Jsou to vesměs adjektivní základy primární; ojedinělé přední členy jiné povahy však naznačují produktivitu širší: *brlo(oký)*, *lstivo(hledný)*, *rozlišno(barevný)*.

Konektem je od dob praslovanských až po současnost jen *-o-*. Menšina zadních členů je opatřena pouhou morfologickou charakteristikou, jako např. *(křivo)radý*, *(křivo)nohý*, *(ostro)rohý*, *(dlúho)věký*, *(rovno)boký*, *(črno)oký*, *(rovno)hlasý*, *(tvrd)vlasý*, *(ostro)nosý*, *(bělo)hřbetý*, *(zlato)ústý*, *(tvrd)hlavý*... Je tomu tak většinou tehdy, jestliže zadní člen pojmenovává substanci konkrétní, obvykle část těla. Většinou se však uplatňuje postup kompozičně-derivační, při němž se připojuje sufix *-ný*; povaha zadních členů je přitom zčásti jiná, např. *(veliko)mocný*, *(rovno)nocný*, *(novo)měsíčný*, *(křivo)řechý*, *(svato)skutečný*, *(staro)ročný*, *(milo)srdný*, *(dobro)volný*, *(ostro)myslný*, *(tvrd)rozumný*, *(křivo)hranný*, *(ostro)vtipný*, *(cuzo)věrný*, *(rovno)hlasný*, *(staro)pamětný*, *(zlo)pověstný*, *(veliko)milostný*, *(bělo)kopytný*, *(rozlišno)barevný*, *(dobro)krevný*... Jako zadní členy zde převažují abstrakta, zčásti jde již o slova derivovaná. Tato skutečnost svědčí rovněž o produktivitě tohoto typu kompozit.

Střední doba však tyto předpoklady produktivity potvrzuje jen spoře. Veslavínův slovník, na adjektiva poměrně chudý, dokládá nové přední členy *plosko(nohý)*, *plesko(nosý)*, *špico(hubý)* a zadní členy (*krátka*)*duchý*, (*tvrd*)*šjšíjný*, (*křivo*)*přísežný*... Komenský poprvé dokládá (patrně však nenové) zadní členy (*křivo*)*krký*, (*tvrd*)*čelný*. Zato slovník Dobrovského, opírající se o živý úzus, dokládá mnoho nových předních i zadních členů tohoto typu kompozit; jejich kombinace pak generují početnou řadu nových formací. Příklady předních členů: *bystro(nohý)*, *červeno(ličný)*, *daleko(zraký)*, *hluboko(myslný)*, *kuso(uchý)*, *levo(nohý)*, *modro(oký)*, *plno(hlasý)*, *přímo(liný)*, *rychlo(nohý)*, *ryšo(bradý)*, *sladko(zvučný)*, *stejno(hlasý)*, *těžko(myslný)*, *tuho(plynný)*, *tupo(hlavý)*, *veselo(myslný)*, *vodno(krevný)*, *zrzavo(bradý)*, *žluto(hlavý)*... Příklady nově doložených členů zadních: (*černo*)*bradý*, (*bělo*)*hřivý*, (*bělo*)*chocholý*, (*červeno*)*ličný*, (*rovno*)*liný*, (*malo*)*listný*, (*dobro*)*mravný*, (*tuho*)*plynný*, (*plno*)*srdečný*, (*stejno*)*straný*, (*červeno*)*tvárný*, (*tvrd*)*tylný*, (*ostro*)*uhelný*, (*dlouho*)*věký*, (*dobro*)*zvučný*...

Tomsa má přední členy *horko(krevný)*, *klepo(uchý)* a *kraso(mluvný)* a zadní (*klepo*)*uchý*. Živost a produktivnost typu dotvrzuje také materiál slovníku Jungmannova: kromě primárních předních členů se v této funkci uplatňují i adjektiva odvozená: *šlechetonmyslný*, *kosmatonohý*... Přední člen se objevuje i v podobě substantivního základu fundujícího relačního adjektiva: *stříbrnohý*, *pěnokrevný*, *špiconosý*... V menšině případů je zadní člen opatřen sufixem: *chladnovětrný*, *ostrovtipný*... Tyto nové formace mají povahu terminologickou, ale uplatnily se i v běžném jazyce.

Průřez stavem současným potvrzuje vzrůst produktivity hned několika parametry. Je to výrazně vzrůstající počet předních členů, jako *boso(nohý)*, *celo(kovový)*, *drobno(kvěť)*, *hladko(srstý)*, *hnědo(oký)*, *hrdo(pyšný)*, *hrubo(vlnný)*, *husto(listý)*, *choro(myslný)*, *jemno(citný)*, *koso(úhlý)*, *kryto(semenný)*, *libo(zvučný)*, *naho(semenný)*, *nízko(frekvenční)*, *pestro(barevný)*, *plavo(vlasý)*, *rudo(vlasý)*, *různo(podobý)*, *silno(stěnný)*, *slabo(proudý)*, *složno(kvěť)*, *stálo(barevný)*, *šedo(oký)*, *šikmo(oký)*, *široko(rozchodný)*, *štíhlo(boký)*, *tenko(stěnný)*, *teplo(vzdušný)*, *tmavo(oký)*, *trudno(myslný)*, *útlo(boký)*, *úzko(rozchodný)*...

Významným symptomem produktivity kompozit A-K-S v nové češtině je skutečnost, že jako přední členy se často objevují i substantivní základy na místě od nich derivovaných adjektiv; se zadními členy jsou spojeny pomocí běžných konektů. Rozvíjí se tím dřívější impuls datující se už ze staré češtiny. Přední člen v takové složenině ovšem nepojmenovává substanci o sobě, nýbrž statický příznak plynoucí z její kvality či ze vztahu k ní; významově tady běží o sklad komponentů A-K-S, přestože se manifestují formou S-K-S opatřenou adjektivní morfologickou charakteristikou či adjektivním sufixem. Ve staré češtině byla taková kompozita zprvu ponejvíce umělými útvary objevujícími se v Klaretově slovníku (viz Michálek 1989) a v podobných souborech (viz Černá 1996, 124–128), např.: *čaponosý*, *kalokrevný*, *pěnokrevný*, *vodokrevný*,

středozemní (// *střed-zemský*)... I nositelské deriváty z nich jako *býkohlavec*, *kozorožec*, *psohlavec*, *skalohlavec*... jsou svědectvím o spontánní živosti tohoto staročeského typu. Veleslavínův slovník přináší další doklad *špicohubý*, slovník Dobrovského *špicohlavý* (Spitzkopf) a *špiconosý* (spitznäsigt) a dále *západopolední* apod.

Jungmannova generace kodifikuje řadu termínů tohoto typu: *blanokřídlý*, *břichoplejtevný*, *kamenouhelný*, *motýlokvětý*... Typ se takto stává uzuálním a jeho produktivita se zvyšuje. V nové češtině k němu patří termíny jako *břichoploutvý*, *ostnoploutvý*, *křížokvětý*, *růžokvětý*, *šídlolistý*..., *turbovrtulový*, *železorudný* (// *železnorudný*), relační složeniny jako *národohospodářský*, *karlovarský* apod.

Rostoucí množství nových, dříve nedoložených zadních členů vstupuje v současnosti do kompozit složení A-K-S zčásti bezsufixálně, jako např. (*štíhlo*)*boký*, (*černo*)*brvý*, (*přímo*)*čarý*, (*úzko*)*hrdlý*, (*douho*)*krký*, (*plosko*)*lebý*, (*velko*)*listý*, (*žluto*)*masý*, (*malo*)*plodý*, (*slabo*)*proudý*, (*úzko*)*prsý*, (*douho*)*prstý*, (*douho*)*ruký*, (*velko*)*rysý*, (*ostro*)*srstý*, (*vysoko*)*tlaký*, (*různo*)*tvarý*, (*široko*)*úhlý*, (*douho*)*vlákný*, (*šedo*)*vousý*, (*slabo*)*zraký*... Při postupu kompozitně-sufixálním se nejčastěji uplatňuje tradiční sufix *-ný*: (*stálo*)*barevný*, (*draho*)*cenný*, (*útle*)*citný*, (*velko*)*dušný*, (*plno*)*hodnotný*, (*stejno*)*jmenný*, (*vysoko*)*kmenný*, (*široko*)*kolejný*, (*stejno*)*měrný*, (*stříbro*)*pěnný*, (*prasto*)*plátečný*, (*plno*)*právný*, (*vítězo*)*slavný*, (*stejno*)*směrný*, (*tenko*)*stěnný*, (*plno*)*tučný*, (*hnědo*)*uhelný*, (*hrubo*)*vlnný*, (*teple*)*vzdušný*, (*hrubo*)*zrný*, (*stálo*)*žárný*... Novem jsou sufixy *-ový*: (*celo*)*kovový*, (*vysoko*)*napěťový*, (*úzko*)*profilový*, (*turbo*)*vrtulový* a dále sice ojedinělé, ale pro případnou adaptaci cizích adjektiv důležité *-ní*: (*vysoko*)*frekvenční*.

Převážná většina těchto nových formací slouží účelům terminologickým a odbornému jazyku. Avšak spontánně vznikají i nová kompozita pro potřeby jazyka běžného (*stejnojmenný*, *rovnoprávný*, *plnoletý*, *lehkonohý*, *dobrosrdečný*, *šedovlasý*...).

Nesporně jde o nejproduktivnější typ adjektivních kompozit v nové češtině vůbec. Jeho produktivita je omezena jen možnostmi adjektivních předních členů, kde se mohou uplatnit hlavně základy primární nebo jako takové pocíťované a nadto jen v úzkém rozsahu základy desubstantivní. Ale rozšiřující se možnosti zadních členů, kde vystupují slova derivovaná i základy přejaté, jeho produktivitu zase výrazně podporují.